

ПРИНЦИП RES JUDICATA ТА ВИКОНАННЯ СУДОВИХ РІШЕНЬ ЯК ЕЛЕМЕНТ ПРАВА НА СУДОВИЙ ЗАХИСТ

PRINCIPLE OF RES JUDICATA AND ENFORCEMENT OF JUDGMENTS IN ELEMENT RIGHT TO JUDICIAL PROTECTION.

Лемак О.В.,
здобувач

кафедри конституційного права та порівняльного правознавства
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Висвітлюються особливості реалізації громадянами свого права на судовий захист. Визначено особливості виконання судових рішень. Розглянуто принцип *res judicata* та виконання судових рішень як елемент права на судовий захист.

Ключові слова: право на судовий захист, виконання судових рішень, принцип *res judicata*.

Освещаются особенности реализации гражданами своего права на судебную защиту. Определены особенности исполнения судебных решений. Рассмотрен принцип *res judicata* и исполнения судебных решений как элемент права на судебную защиту.

Ключевые слова: право на судебную защиту, исполнения судебных решений, принцип *res judicata*.

Specific features of the exercise by citizens of their right to judicial protection. The features of enforcement. The principles of *res judicata* and enforcement as part of the right to judicial protection.

Key words: right to judicial protection, enforcement of judgments, the principle *res judicata*.

Постановка проблеми. Принцип *res judicata* означає неприпустимість розгляду однієї і тієї ж справи судом двічі, що має наслідком преюдиціальність фактів для інших справ, які були пов'язані зі справою, в якій ухвалено рішення, що набрало законної сили. З цих же підстав суд відмовить в розгляді спору між сторонами у разі, якщо між цими сторонами з одного і того ж самого предмету вже був судовий розгляд, і судові рішення набуло законної сили [1].

Механізм ефективного судового захисту обумовлює у необхідних випадках застосування процедури примусового виконання рішень суду. Конституційний Суд України сформулював положення, що «правосуддя за своєю суттю визнається таким лише за умови, що воно відповідає вимогам справедливості і забезпечує ефективне поновлення в правах» [2].

Виклад основного матеріалу. Важливість виконання судових рішень полягає в тому, що, по суті, без цього елементу право на судовий захист стає сумнівним, ілюзорним. Це також є проблематичним з точки зору правової визначеності, оскільки особа, що виграла судовий процес, очікує на невідворотне виконання судового рішення і поновлення порушених прав. Однак це впирається у традицію неповаги до судової влади, що була, власне, притаманна радянській владі у свій час. З цього приводу професор М. Козюбра зазначає наступне: «У вітчизняному соціумі, у тому числі серед «політичної еліти», на жаль, відсутнє належне розуміння того, що незалежність суду і суддів – це не привілей судової влади, а одне із найвагоміших досягнень людської культури і людської цивілізації, одна із найвагоміших гарантій справедливої і безстороннього судочинства, а рівень її забезпечення – своєрідний лакмусовий індикатор рівня демократичності держави, утвердження верховенства права» [3].

Таке викривлене уявлення про соціальну роль і місію судової влади цілком відображається на політиці держави щодо судових рішень, з чим існує чітка кореляція їх виконання. У цьому контексті лише слід нагадати, що Вільгельм Завойовник після завоювання англійського трону (хоча за ленним правом він мав переваги у престолонаслідування над переможеним королем Гарольдом, який був фактично узурпатором) задля утвердження своєї влади та посилення її легітимності поступово запровадив систему судів, які сформували *common law* на єдиних правових засадах, зокрема, неухильності слідуванню попередньо ухваленим рішенням (правило *stare decisis*) і чіткого виконання судових рішень.

У справі Юрій Миколайович Іванов проти України ЄСПЛ констатував, що «право на суд є ілюзорним, якщо національна правова система дозволяє, щоб остаточне, обов'язкове до виконання судові рішення залишилося невиконаним на шкоду будь-якій із сторін. ... Держава не може виправдовуватися відсутністю засобів невиконання судових рішень, ухвалених проти неї або проти установ чи підприємств, що знаходяться у державній власності або контролюються державою». На підставі цього ЄСПЛ дійшов висновку, що «причина затримок під час виконання остаточних рішень національних судів полягає в існуванні низки різного роду дисфункцій у правовій системі України, яка до цих пір не спромоглася вжити заходи для покращення ситуації, незважаючи на значну і послідовну практику Суду щодо вирішення таких справ».

Строки давності також є важливою складовою права на судовий захист, яке тісно пов'язано як із правовою визначеністю, так і з *res judicata*. Однак за своїми наслідками строки давності мають вирішальне значення саме для *res judicata*, оскільки підлягає

правовому, зокрема, і судовому захистові реальна, дійсна й актуальна правова вимога щодо поновлення суб'єктивного права на доступ до певного блага.

Згідно з прецедентним правом ЄСПЛ строк давності переслідує декілька важливих цілей, а саме забезпечує правову визначеність і остаточність, захищає потенційних відповідачів від застарілих вимог, які було б важко спростувати, і дозволяє уникнути несправедливості, яка може виникнути під час прийняття судами рішень щодо подій, які мали місце у далекому минулому, на підставі доказів, які з часом можуть стати ненадійними і недостатніми [4].

Конституційний Суд України вважає, що метою судового контролю є своєчасне забезпечення захисту та охорони прав і свобод людини і громадянина, та наголошує, що виконання всіма суб'єктами правовідносин приписів, викладених у рішеннях суду, які набрали законної сили, утверджує авторитет держави як правової [5].

ЄСПЛ, розглядаючи справу Волков проти України, констатував, що в Україні є інституціональні вади щодо виконання судових рішень про поновлення на посаді незаконно звільненого з посади з судді, тому було ухвалене рішення про невідкладне поновлення на посаді судді. Цей висновок був зроблений із домінуючого порядку у вітчизняній правовій системі, що суди спочатку визнають неправомірним звільнення з роботи (посади), а питання поновлення на роботі (посади) потребує додаткового процесу, що заперечує саме принцип *res judicata*, тобто їх остаточність і загальнообов'язковість (Волков проти України, 205-208).

Для визначення природи *res judicata* судових рішень має значення також впровадження певних стандартів захисту прав людини. Загальноприйнятим правилом є додержання міжнародних стандартів, оскільки вони закладають мінімальні гарантії захисту прав людини. Однак це не завжди може відповідати Конституції України, яка може закладати у цій царині більш високий стандарт захисту. Водночас для України мінімальним міжнародним стандартом захисту прав людини є гарантії, що закладаються Конвенцією про захист прав людини й основоположних свобод та практикою Європейського суду з прав людини, оскільки ця система нині є найефективнішою регіональною міжнародною системою захисту прав людини. Тому цілком слушно підкреслює С. Шевчук, що невідповідність підходів українських судів, зокрема Конституційного Суду України, стандартам, виробленим ЄСПЛ, викликатиме парадоксальну ситуацію, коли Конституційний Суд України, який покликаний застосовувати конституційні норми, тобто норми найвищої юридичної сили в національній правовій системі, фактично встановлюватиме стандарти, нижчі за мінімальні європейські. Це, на думку науковця, є алогічним, оскільки Конституція України, побудована на європейській конституційній традиції, встановлює рівень захисту прав і свобод людини щонайменше аналогічний закріпленому в Конвенції [6].

Принцип *res judicata* також тісно пов'язаний із природою актів судової влади як таких. Сьогодні в

Україні є дві основні точки зору на природу актів судової влади. Більшість науковців вважає, що акти судової влади є актами правозастосування. Хоча Конституційний Суд України обрав дивну позицію, оскільки він вважає, що правозастосування не є характеристикою його діяльності. Інша група науковців стоїть на позиції, що акти судової влади містять елементи нормативності, оскільки рішення вищих судових інстанцій та Верховного Суду України виражають не лише правозастосовну, а також мають інтерпретаційний і правотворчий характер у силу абстрактності правових норм.

Зокрема професор С. Шевчук виділяє наступні характеристики актів судової влади: 1) ухвалюються у процесі здійснення правосуддя; 2) нормативний характер має не акт судової влади у цілому, а лише його частину (як правило, мотивувальну), де міститься правова позиція (правоположення); 3) вони мають загальнообов'язковий характер, оскільки їх дія поширюється не лише на сторони у справі, але й стосується інших, попередньо невизначених, суб'єктів права; 4) їх нормативний характер впливає із необхідності забезпечення інтересів правосуддя у ході розгляду аналогічних справ і заснований на правових позиціях, які формуються у процесі застосування і тлумачення норм права у процесі розгляду конкретних справ; 5) забезпечуються державою через діяльність органів з виконання судових рішень; 6) їх нормативний характер тісно пов'язаний з правовими нормами і принципами, які застосовувалися судом на основі аналізу юридичних фактів і судової інтерпретаційної діяльності; 7) залежить від рівня професійної правосвідомості суддів і рівня розвитку доктрини; 8) в умовах романо-германської правової системи носять додатковий характер щодо інших джерел права; в умовах англосаксонської правової системи є самостійним джерелом права [7].

У вітчизняній літературі проблема правотворчої ролі судів загальної юрисдикції розглядається неоднозначно. У романо-германській правовій сім'ї діяльність верховних судів носить конкретизуючий, а не правотворчий характер. Вони є сукупністю керівних роз'яснень стосовно правильного застосування чинних правових норм і не містять нових норм права.

На думку Р. Давіда, «керівні принципи», що формулюються верховними судами, по суті, є своєрідними «вторинними правовими нормами», що створюються судами у процесі конкретизації норм права, які сформульовані законодавцем в абстрактній формі. Він підкреслює, що зміст положень закону тлумачиться суддями у тому розумінні, який найбільше відповідає вимогам справедливості на момент прийняття закону [8].

Невизначеність та внутрішня суперечність статусу прецеденту у системі романо-германського права проявляється у визнанні його в якості джерела права в одних країнах і невизнанні в інших, у відносно широкому застосуванні його в одних національних правових системах і досить незначному його використанні у інших, що зберігаються і в теперішній час

[9]. Далі М. Марченко визначає такі риси суддівського права: 1) позитивістський характер форм і змісту норм права, що містяться в ньому; 2) містить не лише загальнообов'язкові норми, але і правові принципи; 3) виникнення і розвиток на основі встановлених та інших життєвих фактів; 4) ретроспективний характер його форм і змісту; 5) пріоритетний характер по відношенню до інших джерел англосаксонського права, їх «співвідпорядкований» характер у системі джерел романо-германського права; 6) формування і розвиток не лише під впливом чинного позитивного закону та інших об'єктивних факторів, але і на основі правосвідомості суддівського корпусу [10].

Згідно положень ст. 5 Цивільного Кодексу України суди зобов'язані під час вирішення цивільних справ застосовувати закони з урахуванням звичаїв ділового обороту, засад добросовісності, розумності та справедливості. У цьому відношенні положення ЦК України перекликаються із положеннями ст. 1 ЦК Швейцарії. Згідно положень ст. 1 ЦК Швейцарії «право повинно застосовуватися у всіх без винятків випадках, виходячи із букви і духу положень, що містяться в ньому». Там, де у законодавчих актах відсутні норми, які можуть бути застосовані до розглядуваної справи, «суддя повинен вирішувати питання відповідно до існуючого звичаєвого права». При цьому «у відповідності до створюваних ним нормами і відносно їх суддя діє так, ніби він би був законодавцем». У процесі здійснення такої діяльності суддя не повинен виходити за рамки, встановлені «визнаними правовими доктринами і нормами прецедентного права».

На користь тези про практичну роль прецеденту як джерела права вказує те, що серед юристів романо-германського права все більше домінує думка, згідно якої право строюється не тільки державою «априорним шляхом і не міститься у законодавчих нормах». Пошук права є завданням, «яке повинно виконуватися спільно всіма юристами, кожним у своїй сфері із використанням всіх методів. При цьому юристами керує спільний ідеал – намагання досягти рішення, що відповідає загальному почуттю справедливості і засноване на поєднанні різноманітних інтересів, як приватних, так і всього суспільства» [11].

На думку прибічників визнання судової практики в якості джерела права України наводяться такі аргументи: а) необхідність заповнювати прогалини у праві; б) покласти кінець обезціненню нормативних актів; в) усунення протиріч у чинному законодавстві [12]. Цій думці протистоїть позиція, відповідно до якої судовий прецедент веде до: а) суперечливості із концепцією поділу влад, оскільки суд присвоює законодавчі повноваження; б) нібито судовий прецедент «не є джерелом права у романо-германській правовій сім'ї»; в) судове прецедентне право суперечить Конституції України та конфліктує із законодавчою діяльністю Верховної Ради («негативний законодавець» тощо).

Така суперечливість, по суті, знімається ЦК України, оскільки офіційно визнано правотворчу роль судової практики. Подібного роду формули має ст. 8 КАС. Тому необхідно з'ясувати, чи можуть суди

загальної юрисдикції надавати офіційне тлумачення законодавству України та в яких правових формах.

Оскільки Конституційний Суд України володіє повноваженнями з офіційного тлумачення Конституції і законів України, при цьому закони тлумачить лише у їх конституційних аспектах, тому виникає питання про природу інтерпретаційної діяльності судів загальної юрисдикції. Згідно з чинним законодавством формально суди загальної юрисдикції не наділені повноваженнями з офіційного тлумачення законодавства України. Однак на практиці таке здійснюється Верховним Судом України у двох формах: а) у вигляді керівних роз'яснень та б) шляхом формулювання керівних принципів права, які виводяться із сукупності рішень Верховного Суду України та вищих спеціалізованих судів, які публікуються у офіційних виданнях.

Верховний Суд України і вищі спеціалізовані суди здійснюють аналогічну діяльність з інтерпретації норм законодавства, що притаманно Конституційному Суду України. Оскільки функції Конституційного Суду України з офіційного тлумачення обмежені юрисдикцією загальних судів, очолюваних Верховним Судом України, фактично суди загальної юрисдикції творять власне прецедентне право, не дивлячись на те, що така їх функція офіційно не визнається.

Під час здійснення інтерпретації законодавства шляхом керівних роз'яснень Верховний Суд України та вищі спеціалізовані суди формулюють власне прецедентне право. Як зазначається у літературі, судово-практика, що міститься у керівних роз'ясненнях Пленуму Верховного Суду України, завжди «визнавалися джерелом права, оскільки у судових рішеннях допускалися посилання на них як на правову основу вирішення справи». Хоча вона не визнавалися офіційно, однак «фактично завжди враховувалася стосовно нижче судами у якості орієнтира у питаннях застосування і тлумачення права, усунення прогалин у праві, застосування аналогії» права і закону [13].

У юридичній літературі визначають наступні особливості інтерпретаційної і правотворчої діяльності, які проявляються у судовій практиці: 1) суддівська правотворчість завжди є побічним продуктом акту правосуддя; 2) вона не самостійна у тому розумінні, що пов'язано із основною функцією судової влади – здійснення правосуддя; 3) вона здійснюється в рамках закону і на основі закону, що виходить від законодавчої влади; 4) інтерпретаційна діяльність судів насамперед пов'язана із конкретизацією права і заповненням прогалин у праві; 5) судові правоположення формулюються суддями тільки на основі чинних правових норм і правових принципів, а не на основі своєї суб'єктивної волі; 6) такі правоположення не повинні суперечити чинним і насамперед конституційним нормам; 7) інтерпретація сама по собі не може скасувати закон; 8) існують певні правила та межі судового розсуду, які визначені законом та сформульовані доктриною.

Іншою формою інтерпретаційної діяльності судів загальної юрисдикції можна розглядати рішення

Верховного Суду, вищих спеціалізованих та апеляційних судів, які офіційно публікуються у «Віснику Верховного Суду України», «Рішення Верховного Суду України. Щорічник», «Віснику вищого господарського суду», «Віснику Вищого адміністративного суду України» тощо.

Висновки. Можна припустити, що за допомогою офіційного опублікування своїх рішень, а також рішень апеляційних судів Верховний Суд України намагається сформулювати єдині підходи для вирішення справ судами загальної юрисдикції, впливати на правову політику в державі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Yuval S. Reconsidering Res Judicata: A Comparative Perspective / S. Yuval // *Duke Journal of Comparative and International Law*. – Vol. 21. – P. 353–400 ; Res Judicata // *The Free Dictionary by Farlex* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://legal-dictionary.thefreedictionary.com/res+judicata>.
2. Рішення КСУ № 3-рп/2003 від 30 січня 2003 року.
3. Козюбра Н. Верховенство права – основополагающий принцип правовой и политической системы Украины // *Правовая система Украины: История, состояние, перспективы* : В 5 т. / Под общ. ред. М. Цвика, А. Петришина ; Национальная академия правовых наук Украины. – Х. : Право, 2011. – Том 1. Методологические и историко-теоретические проблемы формирования и развития правовой системы Украины. – С. 200.
4. *Stubbings and Others v. the United Kingdom*, 51 ; Волков проти України, 137.
5. Рішення КСУ № 16-рп/2009 від 30 червня 2009 року.
6. Шевчук С. Узгодженість практики Європейського суду з прав людини та Конституційного Суду України / С. Шевчук // *Вісник Конституційного Суду України*. – 2011. – № 4–5. – С. 122–130.
7. Шевчук С. Нормативность актов судебной власти: эволюция мнений в отечественном правоведении / С. Шевчук // *Правовая система Украины: История, состояние, перспективы* : В 5 т. / Под общ. ред. М.В. Цвика, А.В. Петришина / Национальная академия правовых наук Украины. – Х.: Право, 2011. – Том 1. Методологические и историко-теоретические проблемы формирования и развития правовой системы Украины. – С. 870.
8. Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности / Давид Р., Жоффре-Спинози К. – М., 1998. – С. 125.
9. Марченко М. Курс сравнительного правоведения / М. Марченко. – М., 2002. – С. 572.
10. Марченко М. Судебное правотворчество и судебское право / М. Марченко. – М. : ТК Велби ; Проспект, 2007. – 512 с.
11. Скакун О. Теория государства и права / О. Скакун. – Х., 2000. – С. 332.
12. Жуйков В. К вопросу о судебной практике как источнике права / В. Жуйков // *Судебная практика как источник права*. – М., 1997. – С. 16.
13. Белов Д., Якимович Я. Поняття та елементи конституційного ладу: теоретико-правові засади / Д. Белов, Я. Якимович // *Правова держава: історія, сучасність та перспективи формування в Україні* : матер. міжнар. наук.-практ. конф. – Херсон : Гельветика, 2014. – С. 55–56.
14. Byelov D., Kovach Ju., Lenger Ya. The Paradigm of Constitutionalism / D. Byelov, Ju. Kovach, Ya. Lenger // *Ponatie a character prava : zbornik prispevkov z medznarodnej vedeckej konferencie (27 februara 2014)*. – Bratislava, 2014. – S. 55–60.
15. Byelov D., Bysaga Yu., Lenger Ya. Constitutional Law Science / D. Byelov, Yu. Bysaga, Ya. Lenger // *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. – 2014. – Вип. 26. – Т. 1. – С. 123–126.